
Amartya Sen Örneğinde Özgürlükler ve Gelişme

Şaban Kardeş^o

İktisadi ve sosyal gelişme ile temel haklar arasındaki ilişki, özellikle de gelişmekte olan ülkelerin kalkınması bağlamında düşünüldüğünde, sosyal bilimlerin tartışmalı konularından birisi olageldi. Gelişme literatürü, az gelişmiş ülkelerin karşı karşıya kaldığı geri kalmışlık sorununa çözüm önerileri bağlamında ortaya çıkmasına rağmen, bugün de globalleşme tartışmaları ekseninde geçerliliğini koruyan önemli soruların tartışıldığı bir alan. Gelişme literatürü bir yandan batı dışı toplumların sömürgecilik sonrası dönemde bağımsızlıklarını kazanıp, siyasi ve ekonomik sistemlerini kendi başlarına düzenleme zorluklarıyla başbaşa kalmasının doğurduğu sorunları, öte yandan da dünya ekonomisinin genişleyerek yerkürenin en ücra köşelerine nüfuz etmeye başlamasıyla batı dışındaki bağımsız ülkelerin de batıyla başa çıkabilmek kaygısıyla ekonomik ve siyasi sistemlerini yeniden düzenleme arayışlarını inceleyen dinamik bir disiplin. Gelişmekte olan ülkelerin giriştikleri kalkınma projelerinin altında yatan felsefi temelleri ve bizzat takip edilen uygulamaları da doğrudan etkilemesi nedeniyle, gelişme literatürü soyut akademik tartışmaların yapıldığı bir dal olmanın ötesinde, gündelik siyasetle içiçe geçen konuların da tartışıldığı bir alan. Amartya Sen¹ kalkınma ekonomisi konusunda yeni bir felsefi bakış açısı getirmekle kalmamış, sunduğu birey-merkezli yeni gelişme anlayışıyla, özellikle Birleşmiş Milletler kapsamında yürütülen programları da derinden etkilemiş Nobel ödüllü bir ekonomist.

^o Sakarya Üniversitesi, Öğretim görevlisi.

¹ Amartya Sen, *Development as Freedom* (New York: Anchor Books, 1999).

Bu eleştirel makalede iki amaç güdülmektedir. Amartya Sen'in özgürlükler ve gelişme ilişkisine getirdiği yeni yaklaşım tanıtılacak ve bunu yaparken de Sen'in daha önceki gelişme kuramlarıyla ilişkisine de değinilecektir. Bu bölümdeki karşılaştırmayı ve makalenin genelindeki tartışmaları belli bir bağlama oturtmak için öncelikle gelişme literatüründeki iki ana akım, modernleşme ve bağımlılık kuramları, tanıtılacaktır. Bu iki kuramın özünde gelişmeyi nasıl benzer parametrelere hareketle anladıkları vurgulanarak, Sen'in gelişme kavramının geleneksel algılanışını nasıl derinden etkilediğini daha rahat görmek mümkün olacaktır. Bu bağlamda, Sen'in perspektifinin modernleşme kuramıyla benzerlik ve farklılıkları yakından incelenecektir. İkinci olarak, ekonomik kalkınma ve siyasi özgürlükler –demokrasi– ilişkisine yönelik olarak ileri sürülen tartışmalı bir tez ele alınacaktır. Demokratikleşme belli bir ekonomik kalkınmışlık düzeyine erişene kadar rafa kaldırılabilir mi? Bu soruya olumlu cevap veren otoriteryen kalkınma tezine yakından bakarak, Sen'in özgürlükçü çerçevesinden bu argümana karşı geliştirdiği tezler incelenecektir. Sonuç kısmında, Sen'in ekonomik ilerleme için demokrasiden taviz verilemeyeceği yönünde makul bir argüman geliştirmesine rağmen, diğer bir tartışmalı hususu, yani demokrasinin ekonomik kalkınma için bir önkoşul olup olmadığı sorusunu, cevapsız bıraktığı vurgulanacaktır.

Gelişme: Farklı Yaklaşımlar Ortak Tanımlar

Gelişme literatürü ve gelişme politikaları bir sarkaç gibi iki karşıt yaklaşımın arasında gidip geldi: Modernleşme yaklaşımı ve bağımlılık yaklaşımı. Modernleşme paradigması, Batı'daki endüstrileşme –ekonomik gelişme– ve akabindeki modernleşme ve demokratikleşme –siyasi gelişme– tecrübesinin evrensel bir model sunduğunu ve bunun geri kalmış ülkelerin kalkınmasının da temelini oluşturabileceğini varsayar.² Bu yaklaşıma göre, geleneksel ve tarımsal bir toplumdaki modern ve sanayileşmiş bir topluma giden uzun ve zorlu yol farklı aşamalardan oluşmaktadır. Azgelişmişlik sorununun çözümü ülkelerin kendi içlerinde yatmaktadır: Gelişmemişlik kaçınılmaz alinyazısı değil, takip edilecek akıllı politikalarla üstesinden gelinilecek insan-yapımı bir sorundur. En hızlı ve sağlıklı bir şekilde ilerleme basamaklarından geçebilmek için bu ülkelere önerilen reçete ise batılı sosyo-ekonomik modeller ekseninde toplumsal yapılarının yeniden şekillendirilmesiydi. Ayrıca, bu ülkelerin uluslararası işbölümünden ve “mukayeseli üstünlükler”den tam anlamıyla yararlanabilmesi için dışa açık bir ekonomi ve serbest ticaret politikası takip etmeleri de önerilen politikaların tamamlayıcı ayağını oluşturmuştu.

Bağımlılık yaklaşımı ise modernleşme paradigmasının beklenen çözümü üretmemesi ve aksine azgelişmişlik sorununu daha da derinleştirmesine akademik

² Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (New York: Free Press, 1958); Karl W. Deutsch “Social Mobilization and Political Development,” *American Political Science Review*, 55, 1961, ss.493-514; Walt Whitman Rostow, *Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (New York: Cambridge University Press, 1960).

ve pratik düzeyde verilen bir cevap.³ Bu uzmanlar moderleşme kuramının az-gelişmişlik sorununu içsel nedenlere bağlayan teşhisine kökten karşı çıkmakta, ve bunun yerine gerikalmış ülkelerin önünde bulunan yapısal-sistemik sorunların altını çizmektedirler. Kalkınmayı engelleyen içsel nedenleri tamamen dışlamamakla birlikte, azgelişmişlik sarmalının temel nedeninin bu ülkelerin global kapitalist sistemle olan derin bağları olduğuna inanmaktadırlar. Bu görüşe göre dünya ekonomisi gelişmiş batılı ülkelerin işgal ettiği bir *merkez* ve bunu *çevreleyen* azgelişmiş ülkelerden oluşmaktaydı. Sömürüye ve eşitsiz değişime dayalı dünya ekonomisi, çevre ülkelerin kapitalist sistemi kontrol eden merkez ülkelerce sömürülmesine uygun bir zemin hazırladığından, azgelişmişlikten çıkışın yolu da dünya ekonomisiyle olan bağların kesilmesinden geçmektedir. Özellikle Marksist-sosyalist düşüncenin de etkisiyle, bu akımın savunucuları devletin öncü konumda olacağı merkezi planlamaya dayalı bir ekonomik kalkınma modelini salık vermekteydiler. Merkez ülkelerinin sömürsünden kaçma ve içerde sermaye birikimini sağlama amacıyla, ayrıca dışa kapalı ekonomik ve ticari politikalar önerilmiş ve özellikle de ithal ikameci politikalar özendirilmiştir.

Aralarındaki bu köklü farklılıklara rağmen bu iki yaklaşımın gelişme tanımları büyük ölçüde birbiriyle çakışır. Gelişme, özellikle de ekonomik kalkınma, bir ülkenin maddi göstergelerinde belli bir zaman devresinde yaşanan artış olarak algılanır. Bu da genelde ekonomik düzeyde gayri safı milli hasıla (GSMH) veya daha yaygın olarak kişi başına düşen GSMH'deki artışlar olarak ölçülmüş, siyasi ve sosyal alanda da geri kalmış ülkelerin eğitim, sağlık vs. imkânlarının artması ve demokratik kurumları benimsemesiyle özdeşleştirilmiştir. Amartya Sen ülkelerin maddi refahlarındaki ve ekonomik zenginliklerindeki değişikliklere dayalı bu konvensiyonel gelişme anlayışını kökten sarsan ve BM'nin gelişme faaliyetlerine yeni bir perspektif sağlayan bir ekonomist. Özellikle de BM Kalkınma Programı'nın yayınladığı ve farklı ülkelerin ekonomik kalkınmışlık derecelerine göre sıralanmasında baz alınan *İnsani Gelişme İndeksi* gibi bugün yaygın şekilde kabullenilen yeni gelişme kriterlerinin fikri öncülüğünü yapmış bir düşünür.⁴

Amartya Sen: Gelişme ve Özgürlük

Amartya Sen'in temel kaygısı, gelişme kavramını kişi başına düşen GSMH gibi göstergelerle açıklanabilen dar bir bakış açısından kurtarmak ve insan haya-

³ Andre Gunder Frank, "The Development of Underdevelopment," *Monthly Review*, Eylül 1966, ss.17-31; Fernando Henrique Cardoso, "Dependent capitalist development in Latin America," *New Left Review*, 74, 1972, ss.83-95; J. Samuel Valenzuela and Arturo Valenzuela, "Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment," *Comparative Politics*, 10, 4, Temmuz 1978, ss.535-557; Christopher Chase-Dunn, "The Effects of International Economic Dependence on Development and Inequality: A Cross-National Study," *American Sociological Review*, 40, 6, Aralık 1975, ss.720-738; Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-economy: Essays* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1979).

⁴ Bkz: BM Kalkınma Programı, <http://hdr.undp.org/en/statistics/indices/hdi/>.

tının farklı veçhelerini de içerecek şekilde daha kapsamlı bir gelişme anlayışını kalkınma politikalarının merkezine koymak. Bu amaçla bireylerin maddî özgürlüklerini ön plana çıkararak gelişmeyi bireylerin kendilerince değerli buldukları bir yaşam biçimini sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları kapasitelerin genişletilmesi olarak tanımlar. Gelişmeyi kısaca özgürlüklerin genişletilmesi olarak anlayan Sen'in yaklaşımına göre, bu iki kavram arasındaki ilişki oldukça girift ve döngüsel. Bu haliyle de Sen'in özgürlükler ve gelişme arasında kurduğu neden-sonuç ilişkisini okuyucunun takip etmesi zaman zaman hayli zorlaşıyor. Sen kitap içerisinde özgürlükleri iki farklı anlamda kullanıyor ve bu iki anlam aynı zamanda özgürlüklerin kalkınmayla ilişkisinde oynadığı iki farklı role gönderme yapıyor. Özgürlükler bir yandan gelişmenin kurucu unsurudurlar ve bu anlamda gelişmenin değerlendirilmesinde kıstas oluştururlar. Öte yandan özgürlükler ekonomik gelişmenin aracıdır; yani özgürlükler ekonomik gelişmenin elde edilmesi için en uygun koşulları hazırlarlar.

Gelişmenin kurucu ögesi –amacı- olarak özgürlükler

Özgürlükleri gelişmenin varlık sebebi ve nihai hedefi olarak gören yaklaşım, özgürlüklerin insan hayatının zenginleştirilmesindeki öneminden yola çıkar. Ulaşılması gereken hedef olarak bireylerin mutluluğunu koyan Sen'in bu alternatif perspektifi, ağırlığı araçlardan amaçlara kaydırır ve böylece de diğer sosyal, ekonomik ve siyasi imkânlarla yaklaşımımızı da kökten yeniden düzenler. Geleneksel yaklaşımlarca, özellikle modernleşme kuramınca, kendi özsel değerleri için öncelik verilen kişisel gelir, sağlık hizmetleri, eğitim, siyasi kurumlar ve demokrasi gibi gelişmişlik kriterleri, bu yeni kavramsallaştırmada özgürlükler ve insanların iyi bir yaşam sürmesi nihâî amacına hizmet eden araçlar seviyesine indirgenmektedir. Modernleşme kuramının savunucularının da aslında bu olanaklara sahip olmayı ve bunları kullanabilmeyi araçsal düzeyde algıladıkları söylenebilir. Fakat burdaki ulaşılması gereken temel amaç yine bireyin ötesinde, bir toplumun modern yaşam tarzına ve düşünceye ulaşması olarak algılanır. Amartya Sen ise bir adım daha ileri gider ve bu maddi imkanların bireysel mutluluğa ve özgürlüklere katkısının ne olduğu sorusunu sorar. Bu sayede de, mesela, Sen'e göre servet, bireylerin maddî özgürlüklere ulaşmasına yardımcı olabildiği ölçüde önemli olan bir kavram olarak ön plana çıkar. Sen'in sunduğu paradigma, kısaca, insani varoluşun salt ekonomik faktörlere indirgenmesine şiddetle karşı çıkar. Bu anlamıyla da özgürlükler, ekonomik ve sosyal değişimlerin değerlendirilmesinde mihenk taşı görevini icra ederler.

Gelişmenin etken nedeni - aracı- olarak özgürlükler

Bireysel hak ve özgürlükler kendi başına bir amaç olmanın yanısıra ekonomik ilerlemenin sağlanmasına yaptıkları olumlu katkıdan dolayı araçsal bir rol de icra ederler. Sen, özgürlüklerin araçsal etkinliğini diğer fonksiyonlarından ayrı ele almanın önemini altını çizer. Özgürlüklerin gelişmenin bir aracı olarak

etkinliğini kısaca şöyle anlamaktadır. Bir alandaki özgürlüğün derinleştirilmesi, görünen ve görünmeyen analitik bağlantılarla diğer alanlardaki özgürlükleri de arttırdığı için geniş anlamıyla gelişme zaten sağlanmıştır. Bunun yanısıra, ekonomik kalkınma bireylerin aktörlüğüyle doğrudan ilintili olduğu için, değişik fırsatların ve temel hakların sağlanması, insanların özgürlüğünü ve mutluluğunu genişletmenin yanısıra bireylerin eylem kabiliyetini de arttıracak, ve bu sayede de ekonomik olarak ilerlemenin önünü açacaktır. Sen, bu şekilde araçsal fonsiyonu olan beş özgürlüğün özellikle altını çizer: 1) siyasi özgürlükler; 2) ekonomik imkânlar; 3) sosyal fırsatlar; 4) şeffaflık garantileri ve 5) koruyucu güvenlik. Kitabın farklı bölümlerindeki ampirik analizlerle hem bu araçsal özgürlüklerin birbirini nasıl tamamladıklarını ve bu şekilde gelişmeyi nasıl doğurdıklarını, hem de kişilerin daha özgür ve mutluca yaşamasının önündeki engelleri nasıl kaldırdıklarını örnekleriyle göstermeye çalışır.

Sen, nihai tahlilde gelişmeyi bir yandan farklı özgürlük çeşitlerinin genişlemesi süreci olarak tanımlarken, öte yandan da özgürlüklerin genişlemesi ile elde edilen bir maddi ilerleme olarak da algılamaktadır. Özgürlükleri hem amaç hem araç olarak gören bu döngüsel anlatım, neden-sonuç bağının kaybolmasına neden olarak kitabın analitik ve kavramsal düzeyde anlaşılabilirliğini zorlaştırır da, temel hak ve özgürlükleri gelişme literatürünün merkezine yerleştirmesi ve bireyi devlet ve toplumun önüne geçirmesi bakımından literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur.

Amartya Sen ve Modernleşme Yaklaşımı

İlk bakışta Sen'in yaklaşımı iki nedenden dolayı çoğulcu bir gelişme anlayışını özünde barındırır. Öncelikle, özgürlüğün birinci anlamıyla Sen, analitik ilgiyi -ya da kendi deyimiyle informasyonel tabanı (56)- bir bütün olarak toplum veya ülke düzeyinden bireye ve bireyin koşullarına kaydırır ve bireyin özgürlüklerini ve yaşam kalitesini arttırmayı ekonomik ve sosyal değişikliklerin değerlendirilebileceği temel kıstas konumuna yükseltir. Bu tanım böylece, modernleşme kuramı savunucularının yaptığı gibi evrensel geçerliliği olan tek bir gelişmişlik ölçeği veya kriterini ayırdetmeksizin tüm toplumlara dayatmaktan ziyade, bireylerin kendi özgür iradesiyle tanımladıkları ve hayatlarını anlamlı kılacak ve gündelik yaşamlarında kendilerini tatmin edecek faaliyetlerin kalkınma politikalarının temel dayanağı olması gerektiğini vurgular. "Kişinin değerli addedebilmek için nedeni olabileceği hayata erişebilme" (73) özgürlüğünden bahsederken, Sen bireysellik için geniş bir alan açar ve modernleşme teorisyenlerinin evrenselci tonlarından kendini uzaklaştırır. Bu sayede, bireylerin farklı mutlu yaşam tanımlarına göre değişik toplumlar için değişik standartların geçerli olduğu anlayışına sıcak bakan bir perspektif sunar. Bunun pratik yansımaları da mevcut: Bireylerin kamu politikalarının yapımına katılmasını öncelikli bir amaç olarak belirler ve hatta devlet ve toplumu bireylerin imkânlarının güçlendirilmesi ve korunması için harekete geçmeye çağırır (53). Benzer şekilde, globalleşme etkisi altında yerel

kültürlerin geleceğini tartışırken, her toplumun, hangi kültürel ve sosyal kurumlarını koruyacağını ve hangilerinden kurtulacağını kararını kendisinin vermesi gerektiğini savunur (242). Yani, post-materyal toplumlarda yaşayan ve belli bir dini-kültürel gelenekten gelen bireylerin ihtiyaçları bir yönde olacakken, sanayileşmenin erken aşamalarını hâlâ geçememiş ve çok daha farklı kültürel ve manevi değerlerin şekillendirdiği toplumlarda yaşayan bireylerin gereksinim duydukları kapasiteler çok daha farklı olacaktır. Bunlar tepeden-inmeci sosyal değişim projelerini ve geleneksel davranış tarzlarının elimine edilmesini savunan modernleşme teorisi eksenli gelişme projelerine getirilen önemli eleştiriler.

Sen'in yine de modernleşme yaklaşımının varsayımlarının bir kısmını farklı şekillerde de olsa ödünç aldığını görüyoruz. Özgürlük ve mutlu hayat tanımlarını, içeriği bireylerce doldurulacak şekilde boş bıraksa da, kendi çerçevesinin hem gelişmekte olan hem de müreffeh toplumların karşı karşıya bulunduğu gelişme sorunsalını anlamak için kullanılabilir -evrensel- bir perspektif sunduğunu varsaymaktadır. Bu argümanını pekiştirir tarzda, modernist yaklaşımın liberal optimizmini de paylaşarak, belli bireysel özgürlüklerin -özellikle de yukarıda bahsi geçen araçsal özgürlüklerin-, tarihsel arka planlarındaki ve kültürel miraslarındaki farklılıklara rağmen tüm toplumlar için değerli olduğunu öne sürer. Gerçekten de, Sen çekirdek bir grup özgürlüğün ve kendi önerdiği özgürlük-eksensiz yaklaşımın başlıca medeniyetlerde mevcut olduğunu ileri sürmektedir (10'uncu bölüm; özellikle sayfa 244). Bunu desteklemek için de Konfüçyen, Budist ve İslami geleneklerde bu çizdiği çerçevenin kökenlerinin nasıl mevcut olduğunu göstermeye çalışır. Örneğin, Hindistanı yöneten Moğol imparatoru Ekber'in demokratik bir lider olmamasına rağmen temel insan haklarına saygıya ve çokkültürlülüğe dayalı bir siyasi sistemi Batı'dan çok önce kurduğunun altını çizer. Kısacası, bugün Batı kökenli olarak ortaya çıktığı sayılan değerlerin aslında Batı'ya özgü değil evrensel olduğunu savunur. Bu anlamda, sunduğu çerçeve evrenselci olsa da Batılı olmaktan uzak.

Benzer şekilde, modernleşme yaklaşımının, daha iyi ve daha gelişmiş bir topluma doğru insanlığın akılcı bir şekilde ilerlediği fikrini (249) ve toplumların ve insanlığın konumunun kurumsal düzenlemelerle (256) reforme edilebileceği düşüncesini paylaşır. Bu ilerlemenin doğrultusu konusunda da modernleşme kuramının normatif çıkış noktalarını benimser. Sen, içkin olarak iyi ve evrensel geçerliliği olduğunu varsaydığı, demokrasi, bilgiye-ulaşma ve benzeri normlardan oluşan bir değerler kümesine doğru insanlığın ilerlediğini ve ilerlemesi gerektiğini savunur. Bu anlamda Sen'in demokrasiyle kalkınma arasındaki ilişkiye bakışının üzerinde durmakta fayda var.

Ekonomik Kalkınma Demokrasiyi ve Özgürlükleri Kısıtlamayı Gerektirir mi?

Gelişme literatürünün en fazla tartışılacak konularından birisi ekonomik kalkınma projeleriyle, genelde siyasi özgürlükler ve özelde demokrasi arasındaki

dengeyi nasıl sağlanacağı sorusudur. Ekonomik kalkınma programlarının başarıyla uygulanabilmesi amacıyla halkın siyaset yapımı kanallarının dışında tutulması gerektiği pek çok yaklaşımın benimsediği yaygın bir kanaat. Özellikle de yukarıda kısaca değinilen bağımlılık yaklaşımının etkisiyle devlet kontrolünde ekonomik politikalar takip eden ülkelerin çoğunda otoriter rejimlerin ön plana çıktığını görüyoruz. Belli bir dönem Sovyetler Birliği'nin önderliğindeki Doğu Blok'unun da ekonomik alanda başarılı bir performans göstermesi nedeniyle sosyalist rejimlerin ve merkezi planlama ekonomisi modellerinin üçüncü dünyadaki tarafsız pek çok ülkeye de benimsendiğini biliyoruz. Ekonomik ilerleme için gerekli olan sermaye birikimini sağlayacak fedakârlığı topluma dayatacak olan bir otoriter devlet, bu modelin temel varsayımıydı. Üçüncü dünyacı yaklaşıma göre özgürlükler ve demokrasi az gelişmiş ülkeler için bir lüks olarak görülmekteydi. Bu nedenle Soğuk Savaş döneminde insan hakları konusunda yapılan yoğun tartışmalarda Batılı ülkeler siyasi hakları savunurken Doğu Blok'u ve Bağlantısızlar hareketi sosyal ve ekonomik hakları ön plana sürmekteydiler.⁵ Ne var ki, otoriter bir siyasi sistemin kalkınma için gerekliliği tezi pek çok durumda mevcut baskıcı rejimlerin meşruiyetini sağlamak için kullanılan bir kılıf olmaktan öteye gidemedi. Uygulama düzeyinde de bu tez başarısız olmakla kalmadı, üçüncü dünyanın ekonomik sorunlarını daha da derinleştirdi. Sonunda komünist rejimlerin çökmesiyle birlikte kaba bir otoriter gelişme modeli savunuculuğu da tarihe karışmış oldu.⁶

Bu argümanın daha sofistike versiyonlarını ise otoriter rejimlerin belli bir dönem için zorunluluk olduğu şeklindeki, özellikle Doğu Asya ekonomik mucizesine dayanarak ileri sürülen, argümanlarda görmekteyiz.⁷ Planlı ekonomilerin çöküşüyle birlikte kapitalist ve liberal sistemlerin de siyasi ve ekonomik gelişme için tek alternatif modeller olarak kaldıkları çokça ortaya atılan bir tezdi. Buna karşı tez olarak ise özellikle Batı dışı toplumlar içerisinde az gelişmişliğin lanetinden kaçabilen örneklerin, aslında otoriteryanizmi tamamen dışlamayan farklı bir modele dayandığı argümanıydı. Bunun entellektüel arkaplanı ise Batılı normlardan farklı, otoriteryanizme sıcak bakan, bir Asyalı değerler silsilesinin var olduğu ve bu ülkelerin ekonomik ve siyasi yapılarının bu normlar ekseninde şekillendirilmesi yönünde yapılan tartışmalarla sağlanmıştı.⁸ Ve hatta ekonomik olarak başarılı bir profil çizen bu yeni kalkınma modelinin "Asya değerlerinin üstünlüğü"nü gösterdiği argümanı da 1990'ların ikinci yarısındaki Asya finansal krizinden önce sıkça dile getirilmekteydi.

⁵ Jack Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice* (Ithaca, NY: Cornell University Press, ikinci baskı, 2003), özellikle 4üncü bölüm.

⁶ Carl Gershman, "Democracy and Economic Development," *Economic Reform Today*, 4, 1997.

⁷ Bu tartışmaların yetkin bir değerlendirmesi için, bkz: Robert Wade, "East Asia's Economic Success: Conflicting Perspectives, Partial Insights, Shaky Evidence," *World Politics*, 44, Ocak 1992, s.270-320.

⁸ Bu argümanın bir değerlendirmesi ve kritiği için, bkz.: Donnelly, *age*, 7nci bölüm.

Kalkınma projelerinin başarılı örneği olarak addedilen Endonezya, Güney Kore, Tayvan ve Çin gibi ülkelerde, ne (neo)-liberal yaklaşımların önerdiği şekilde devlet yerini serbest pazar mekanizmalarına bıraktı ve kontrolsüz dışa açıldı, ne de tamamen dışa kapalı, devletin mutlak denetiminde ve serbest girişimi ve pazar mekanizmalarını yok sayan ekonomi politikaları takip edildi.⁹ Bu ülkelerde devletin etkin bir aktör olarak ekonomiye müdahil olduğu, ama bunu yaparken de bir yandan özel girişimcileri teşvik ettiği, öte yandan da ülke ekonomisini kontrollü bir şekilde dünya ekonomisine entegre ederek yerli üreticileri dünya çapında rekabet edebilecek bir yapıya çektiğini biliyoruz. Bir başka deyişle, bu ülkeler pekçok gelişmekte olan ülke için felaketi getiren ithal-ikameci büyüme politikaları yerine ihracata-dayalı büyüme modelini uygulayarak başarıya ulaşmışlardı. Devlet elitlerinin –daha popüler ifadesiyle ekonomi teknokratlarının– ön plana çıktığı bu devlet-merkezli gelişme modellerinde, teknokratların tepeden-inmeci şekilde tanımladıkları kalkınma programları doğrultusunda serbest girişimcileri belli sektörlerle kanalize ettiklerini ve yerli üretimi dışarda rekabetçi kılabilmek için ülke içi talebi kısıtıklarını ve maliyetleri düşürmek amacıyla da ücretleri bastırdıklarını görüyoruz. Bu modelin benzeri özellikleri taşıyan, fakat ekonomik olarak daha düşük bir performans sergilemiş olan, bürokratik otoriter devletler de otoriteryanizmin değişik bir örneği olarak başta Arjantin olmak üzere Latin Amerika devletlerinin bir kısmında ortaya çıktı.¹⁰

Demokrasilerin özünde bir yandan serbest rekabet ve iktidar değişimi gibi uzun vadeli istikrarı sarsıcı unsurlar barındırdığı ve öte yandan da ekonomik dönüşüm projelerinden olumsuz etkilenen toplumsal kesimlerin, özellikle de işçilerin, taleplerini iktidara taşıyarak popülizme yol açabileceği gibi gerekçelerle, demokratik ve özgürlükçü rejimlerin ekonomik gelişme idealiyle bağdaşmadığı ileri sürüldü.¹¹ Ve hatta erken dönemde demokrasiye geçilmesi halinde ekonomik dönüşümün sancılarına dayanamayan yeni rejimin göreceği ve demokrasinin yerleşmesini zorlaştırabileceği gibi ülkeyi bir istikrarsızlık sarmalına da sokabileceği varsayıldı.¹² Bir ülkenin ekonomik olarak kalkınmasını, onun dünyada saygın bir yer edinebilmesinin öncelikli bir koşulu olarak addeden bu yaklaşıma göre, ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlayana kadar tam demokrasinin ve siyasi öz-

⁹ Dani Rodrik, “Understanding Economic Policy Reform,” *Journal of Economic Literature*, 34, Mart 1996, ss.9-41.

¹⁰ Guillermo O’Donnell, *Bureaucratic Authoritarianism: Argentina 1966-1973 in Comparative Perspective* (Berkeley: University of California Press, 1988).

¹¹ Bu argümanın detaylı bir özeti ve buna verilen ampirik bir cevap için, bkz. Morton H. Halperin, Joseph T. Siegle, and Michael M. Weinstein, *The Democracy Advantage: How Democracies Promote Prosperity and Peace* (New York: Routledge, 2004); ayrıca, bkz.: José María Maravall, “The Myth of the Authoritarian Advantage,” *Journal of Democracy*, 5, 4, Ekim 1994, ss.17-31.

¹² Bu anlamda bu modelin entellektüel fikir babası, modernleşme kuramına köklü bir eleştiri getiren ve siyasi modernleşmenin, demokratikleşmeyle özdeşleştirilmesine karşı çıkan Huntington’dur. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968).

gürlüklerin ertelenmesi elzemdi. Ancak ekonomik gelişmenin sağlanmasından ve ülke düzlüğe eriştikten sonra, ekonomik ilerlemenin getirdiği faydaların topluma yayılması ve özellikle de kendi ayakları üstünde durabilen bir orta-sınıf oluşmasını takiben, reformların siyasi hak ve özgürlükler alanına kaydırılması salık verilmekteydi. Kısacası, hem ekonomik olarak gerikalmış, hem de demokratik olmayan bir toplumun, öncelikle yapması gereken şey ekonomik ilerlemeye odaklanması ve bunu sağladıktan sonra da demokratikleşmeye yönelmesi. Bu hem daha gerçekçi hem de daha faydalı bir model olarak önerilmekteydi.¹³

Sen ve Otoriteryen Kalkınma Modeli

Bu sorunsala Amartya Sen'in yaklaşımı ne olabilir? Sen'in özgürlükler-gelişme ilişkisine getirdiği alternatif bakışı tekrar hatırlarsak, bu konuda ne tavır takıncasını tahmin etmek de pek zor olmayacaktır. Sen'in birinci tanımı özgürlükleri kamu politikalarını değerlendirmemize yardımcı olan kıstas olarak gördüğü için özgürlükler gelişmenin kurucu ögesidirler. Bu anlamda herhangi bir meseleyi değerlendirirken asıl ulaşılmaması gereken nihaî hedefin özgürlükler alanını genişletmek ve bu sayede de insanların mutluluğunu çoğaltmak olduğunu söylemiştik. Bu açıdan yaklaşıldığında, Sen otoriteryen gelişme modelinin temel varsayımına, yani ekonomik gelişmenin ulaşılmaması gereken öncelikli amaç olduğu fikrine ve bu amaca yönelik olarak siyasi hakların ve özellikle halkın kamu politikalarının yapımına katılımını sağlayan demokrasinin sınırlandırılması argümanına kökten karşı çıkacaktır. Sen'e göre ekonomik kalkınma kendinden menkul bir değer olmaktan ziyade, insan mutluluğuna hizmet ettiği ölçüde kıymet kazanan bir amaçtır ve hiçbir koşulda diğer özgürlüklerin ertelenmesini meşrulaştırmaz.

Sen'in özgürlüğe yüklediği ikinci anlam ise farklı araçsal özgürlüklerin gelişmeye olan pozitif katkısını vurgular. Yukarıda tartışıldığı üzere, Sen özellikle beş özgürlük kategorisini vurgular ve bunların hepsinin de eşit düzeyde önemi haiz olduğunu ve aralarında bir hiyerarşik kurulamayacağını, aksine bunların birbirinden ayrılmaz oldukları fikrini ileri sürer. Yani ekonomik kalkınmanın siyasi hakların veya sosyal imkânların sağlanmasından daha üstün bir konumu olduğu fikrine karşı çıkar. Bu anlamda da aslında bireylerin siyasi haklarını, sosyal imkânlarını veya koruyucu güvenliğini sağlamak için ekonomik ilerlemenin beklenmesinden çok bunların derhal sağlanmasını önerir. Çünkü, görünüşte birbirinden farklı duran bu hak ve imkânların aslında ampirik şekilde birbiriyle bağlantılı olduğunu, bir alanda elde edilen kazanımların diğer özgürlükleri de güçlendirdiğini ve bu sayede ekonomik kalkınmayı da etkilediğini düşünür. Örneğin bireylerin sağlık hizmetlerini, eğitim olanaklarını veya siyasi kanalları denetleyebildikleri ölçüde ülkelerin ekonomik olarak da daha hızlı ilerleyebileceklerini söyler ve bu sebeple de insan yaşamının kalitesini arttıracak önlemlerin alınmasının ekono-

¹³ Joshua Muravchik, "Freedom's Edge: Book Review," *Journal of Democracy*, 16, 2, Nisan 2005, ss.167-170.

mik geri kalmışlıktan kurtulmaya ertelenmesine karşı çıkar (41, 48).

Sen, demokrasiyle kalkınma arasındaki bağlantı için de aynı bütüncül argümanı yineler ve otoriteryen kalkınma tezine karşı çıkar. Esasında Sen, yukarıda tartışıldığı gibi, ekonomik gelişmeyi geleneksel yaklaşımlardan farklı algılamak-tadır. Ülke ekonomisinin üretim kapasitesinin artmasından veya dünya sıralamasındaki yerinin yükselmesinden ziyade, bizzat bireylerin hayatını ilgilendiren ekonomik göstergelerde, ve bireylerin temel ekonomik ihtiyaçlarının giderilmesinde katedilen iyileşmeler Sen'e göre daha önemlidir (150). Bu anlamda aslında ekonomik alanda bugün pekçok geri kalmış ülkenin karşı karşıya bulunduğu gerçek sorun, milli geliri arttırmaktan ziyade ekonomik felaketlerden, öncelikle de açlıktan sakınma özgürlüğünü bu ülkelerin yurttaşlarına sunamamış olmasıdır. Bu bağlamda özellikle kıtlık gibi tehditlere karşı demokrasilerin en etkin çözümü sunduğunu düşünür. Ampirik olarak demokratik rejimlerin ne kadar fakir olurlarsa olsunlar kayda değer kıtlık felaketlerine maruz kalmadıklarını belirtir (7. bölüm). Ayrıca, yoksulluğun ve ekonomik mahrumiyetin giderilmesinin öneme ve bunların diğer özgürlüklerle olan ilişkisine de uzun uzadıya değinir (4. bölüm).

Demokrasilerin ekonomik alanda böylesi olumlu roller oynamasını nasıl açıklayabiliriz? Sen demokrasinin önemini üç boyutta açıklar (6. bölüm). İlk olarak, normatif düzeyde, demokrasinin içkin değeri nedeniyle ulaşılması gereken bir amaç olduğunu vurgular. Sen en iyi yönetim biçimi olması nedeniyle demokrasiye olan inancının sürekli altını çizer. İkinci ve üçüncü boyutlar ise Sen'in yukarıda tartışılan özgürlük tanımından esinlenir. Sen'in sunduğu çerçeveye göre, demokrasi kurucu özgürlük olarak bir yönüyle gelişmenin önde gelen bir amacıdır, bir diğer yönüyle de ekonomik kalkınmaya olanak sağlayan araçsal bir özgürlüktür. Demokrasi kurucu özgürlük olarak ekonomik politikaların içeriğinin kavramsallaştırılmasını sağlar ve bu sayede toplumda değerlerin ve normların oluşumuna katkıda bulunur. Ekonomik ihtiyaçların tanımlanması ve bunların sağlanmasına yönelik politikaların oluşturulması Sen'e göre en iyi şekilde halkın katılımına açık kamusal tartışmalarla sağlanabilir. Halkın siyasi ve sosyal alanlara sınırlanmamış katılımının ise daha aktif ve katılımcı bir sivil toplumun gelişmesine ve bireylerin kendi kanaat ve değerlerini daha özgürce oluşturabilmesine de doğrudan katkıda bulunduğunu düşünür. Üçüncü olarak, özellikle acil çözüm bekleyen ekonomik krizler sözkonusu olduğunda demokrasinin araçsal tanımı, yani ihtiyaç sahiplerinin sesini duyurma fonksiyonu, vatandaşların siyasi otoritelere ulaşmasına, ve onlar üzerinde baskı oluşturmasına imkan sağlayarak derhal eyleme geçmelerini kolaylaştırır. Sen ayrıca serbest seçimlerde rekabet etmek zorunda kalacak olan siyasetçilerin, halkın kıtlık gibi sorunlarına kulak tıkamasının zor olacağını belirterek demokrasinin araçsal etkisinin diğer bir boyutunu gösterir.

Sen ayrıca otoriteryen kalkınma modelinin savunucularının ileri sürdüğü üç argümanı yakından inceler: Hak ve özgürlüklerin ekonomik gelişmeyi yavaşlatığı tezi; fakir insanların seçim yapmak zorunda bırakıldıklarında ekonomik ihti-

yaçlarının giderilmesini siyasi özgürlüklere tercih edecekleri savı ve siyasi özgürlükler, bireysel haklar ve demokrasinin Batılı ülkelerin önceliği olduğu ve Asya değerleriyle bağdaşmadığı iddiası (6. bölüm). Birinci argümana cevaben, mevcut istatistiki verilerin bu tezi desteklemediğini söyler. Bir iki başarılı örneğe bakarak otoriteryen gelişme yaklaşımını genel geçer bir kalkınma model olarak sunmanın zor olduğunu ve daha kapsamlı data setleri üzerinde sistematik olarak çalışıldığında siyasi özgürlükler ve ekonomik performans arasında negatif bir korelasyonun bulunmadığını söyler. Aksine, ekonomik kalkınmanın çok daha farkı koşulların bir araya gelmesiyle elde edilebilecek bir sonuç olduğu fikrine varır. Sonuç olarak ekonomik kalkınma için gerekli olanın baskıcı bir siyasi sistemden çok yatırıma elverişli ortamın yaratılması olduğunu savunur.

İkinci argümanı tartışırken ise kanaatlarını belirtmek ve liderlerini eleştirmek için herhangi bir katılım hakkı verilmeyen yoksul insanların ne düşündüğünü bilmenin zorluğuna işaret eder. Bu meseleyi siyasi elitlerin kendi gündemlerini meşrulaştırmak için manipüle ettiğini ve halkın öncelikli kaygısının ekonomik sorunlar olduğu kanısını yaydığını düşünür. Üçüncü argümana karşılık olarak da, yukarıda tartışıldığı üzere, Sen sunduğu birey ve özgürlük eksenli çerçevenin belli bir kültürün ürünü olmaktan öte evrensel bir değerler bütünü temsil ettiğini vurgular (10uncu bölüm). ‘Asya değerleri’ de tabii ki bundan müstesna değildir. Sen, öncelikle kimsenin Asya değerlerinin ne olduğunun tanımını tekeline alamayacağını belirtir. Asya değerlerini otoriteryenizmle özdeşleştiren yorumun aslında iktidar sahiplerince geliştirilip, topluma empoze edildiğini, özellikle değişik Asyalı toplumlardaki muhalif kesimlerin söylemlerine bakıldığında çeşitliliğin hemen farkına varılabileceğini söyler. Asya’da diğer geleneklerde olduğu gibi özgürlükleri önceleyen güçlü bir damarın olduğunu ve Asya değerlerinin otoriteryen bir kalkınma modelinin entellektüel payandası olarak kullanılmayacağını savunur.

Sonuç

Bir yandan özgürlük ve demokrasi öte yandan ekonomik gelişme ve modernleşme arasında yadsınamaz bir bağ var. Buna rağmen demokratikleşme belli bir ekonomik kalkınmışlık düzeyine erişene kadar rafa kaldırılabilir mi? Ya da diğer bir ifadeyle, ekonomik gelişmişlik demokrasi, yani siyasi modernleşme, için bir önkoşul mudur?¹⁴ Belli örneklerde böylesi bir kalkınma modelini takip eden ülkelerin ekonomik alanda başarıya ulaştığını biliyoruz. Ama özellikle Asya finansal krizinden sonra bu modelin geçerliliği daha fazla sorgulanmaya başladı. Çünkü kriz, ekonomik patlama döneminde sümenaltı edilen otoriteryen mode-

¹⁴ Bu açıdan bakıldığında, modernleşme kuramının erken dönem savunucularının, özellikle de gelişmeyi belli aşamalar şeklinde formüle eden yaklaşımların, demokrasiyi sonraki aşamalarda ulaşılabilecek bir hedef olarak algıladıklarını ve bu modele öncülük ettiklerini de görüyoruz. Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc, 1960).

lin negatif yanlarını da bariz şekilde günyüzüne çıkarmıştı. Bu modelin örtülü yüzü gerçekten de pek içaçıcı değildi: Devlet ve iş dünyası arasında girilen yakın ilişkilerin doğurduğu rüşvet, adam kayırma gibi kronik sorunların yanısıra, bu modelin yerel pazarların ve otantik bir kapitalizmin doğuşunu da engellediği görüldü. Ekonomik gelişmenin demokrasinin önüne geçmesinin yanlışlığı ve şeffaflığa ve demokratik sorumluluğa dayalı sistemlerin gerekliliği Asya'lılarca da gitgide daha fazla seslendirilmesine rağmen, bugün dahi Putin Rusya'sında ve Çin'deki gelişmelere bakarak otoriteryen gelişme modelinin hâlâ geçerli ve uygulanabilir olduğunu savunanlar var.¹⁵

Amartya Sen'in çerçevesi otoriteryenizmin gelişme için bir önkoşul olmadığı argümanını güçlü bir şekilde sunar. Sen getirdiği alternatif özgürlük kavramsallaştırmasıyla hem nedensel hem de araçsal olan özgürlük ve gelişme arasındaki bağları çok değişik veçheleriyle göstermeye çalışır. Hem felsefi hem de ampirik olarak özgürlüklerle demokrasinin birbirini güçlendiren amaçlar olduğunu, birinin elde edilmesi için diğersinin bırakın reddedilmesini, ertelenmesini bile yanlış bulur. Sen bu analizleriyle az gelişmiş ülkelerin takip etmesi gereken kalkınma stratejesinin öncelikle ekonomik ilerlemeye odaklanmak ve belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşana kadar siyasi özgürlükleri ertelemekten geçtiğine inanan otoriteryen gelişme tezine önemli bir cevap verir. Özellikle Asya finansal krizini tartışırken de otoriteryenizme dayalı büyümenin ve bunun dayandığı anti-demokratik ilişkilerin ve şeffaflıktan uzak uygulamaların krizi nasıl doğurduğunu ve etkilerini derinleştirdiğini gösterir (184-6).

Ama yine de madalyonun diğer yüzü, yani demokrasinin ekonomik gelişme için bir önkoşul olup olmadığı, konusunda Sen pek tatminkâr cevaplar vermez. Bu soru gelişme literatüründe ve demokratikleşmeyle ilgili tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır.¹⁶ Sen'in özgürlüklerin ve bu anlamda da demokrasinin araçsal yönüne yaptığı vurgu, demokrasinin ekonomik kalkınmaya pozitif katkısının altını çizer. Ama bunun ötesinde demokrasi gelişme için gerekli midir sorusunu doğrudan ele almayarak, Sen önemli bir meseleyi cevapsız bırakır. Bu sorun teorik olduğu kadar pratik olarak da önemlidir. Çünkü dünyada demokratikleşmeyi gerçekleştirmeden ekonomik kalkınmada hatırı sayılır mesafe kat eden örnekler de var. Neden belli ülkelerin bir dönem ve Çin'in hâlâ demokrasiye geçmeden hızlı ve uzun süreli ekonomik büyüme elde ettiklerini açıklamak gerek.

Bu örneklerle Sen, dolaylı olarak, bu ülkelerde ekonomik göstergelerdeki iyileşmenin otoriteryen rejimlerden çok uygun ekonomik koşulların bir araya gelmesiyle sağlandığını söyleyerek cevap verecektir. Asıl soru da tam olarak burda

¹⁵ Azar Gat, "The Return of Authoritarian Great Powers" *Foreign Affairs*, Temmuz/Ağustos 2007, ss.59-69; Michael McFaul and Kathryn Stoner-Weiss, "The Myth of the Authoritarian Model," *Foreign Affairs*, Ocak/Şubat 2008, ss.68-84.

¹⁶ Demokrasi ve gelişme arasındaki bu iki yönlü ilişkilerin incelemesi için, bkz: Adam Przeworski ve diğerleri, *Democracy and Development: Political Institutions and Well-being in the World, 1950-1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

yatmaktadır: Nedir bu uygun koşullar? Bu konuda gittikçe ekonomik gelişme için asıl önemli olanın yöneticilerin belli hak ve özgürlükleri, özellikle de girişimcilik haklarını, ekonomik alandaki işlemleri ve mülkiyet haklarını, garantiye alması olduğunu savunan bir yaklaşım benimsenmekte.¹⁷ Yöneticiyle yönetilen arasındaki sosyal sözleşmenin ekonomik olarak yeniden yorumuna dayanan bu perspektif doğru ise asıl öncelikli mesele demokratik rejimleri kurmaktan ziyade temel özgürlükleri sağlamak olabilir.¹⁸ Özgürlükleri ve ekonomik gelişmeyi sağlamanın tek yolu demokrasiden mi geçiyor, yoksa demokratik olmayan ama liberal değerleri savunan rejimler de ekonomik gelişmeyi beraberinde getirir mi? Gelişme ekonomisi ve siyaset teorisi bu sorunsal üzerinde kafa yoracağı benziyor.

¹⁷ Douglass C. North, *Structure and Change in Economic History* (New York: W. W. Norton and Company, 1981); Mancur Olson, "Dictatorship, Democracy and Development," *American Political Science Review*, 87, 3, Eylül 1993, ss.567-576.

¹⁸ Liberal otokrasilerin öncelikli olarak desteklenmesi gerektiği tezi, 2003 yılında en çok satan kitaplar listesine de giren çalışmasıyla, Fareed Zakaria tarafından dillendirildi. Bkz: Fareed Zakaria, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York: W. W. Norton and Company, 2003).